

Loforriks'kr ,oaforrh; I gk; rk iklr v/; ki d f'k{kk I hFkkuaea

Hkkrd I d k/kua ds ifr fo | f'k{kk I r'qV dk v/; ; u

MWomuk v/; ki d

I kjkk

, uOI hOVhObD ds fun'kka , oae kun. Mka ds vu#i f'k{kd i f'k{k.k dk dk; Zv/; ki d f'k{kk I hFkkua d jrs gA , oaf'k{kk ds xqkoUkki wZl fodkl , oamlu; u ds fy; s ; kx; f'k{kdka ds fuekZk gsrq dfVc) gA xqkoUkki wZl f'k{kk ds fy, ifro) Loforriks'kr , oaforrh; I gk; rk iklr v/; ki d f'k{kk I hFkkua ea , u.I h.Vh.bZ }kjk fu/kkZjr ekun. Mka ea Nk=k/; ki dka dh I r'qV dk r'gukRed v/; ; u Hkkrd I d k/kua ds ifr fd; k x; k gA "kksk ia = ea vkadMka dk I xg.k mYkj insk ds dgy 24 I hFkkvka ds 720 Nk=k/; ki d I s I d k/ku , oaf'k{kd xrfrof/k tkp ia = , oaf'k{kd I r'qV eki uh I s Loforriks'kr , oaforrh; I gk; rk iklr v/; ki d f'k{kk I hFkkua I s Lo; a, d= fd; k x; kA vkadMka dk 0; oLFkki u , oaf'k{kk I kq; dh fof/k; ka I s fd; k x; kA ijh{k.k I s Nk=k/; ki dka dh 'k{kd xrfrof/k; ka ds Hkkrd I d k/kua ds I UnHkZ ea I r'qV ds iklr ij . kkeka ds vk/kkj ij fofHku vk; keka ds fu'd'kz fu#fir fd; s x; s gA Hkkrd I d k/kua dh ey/Hkr I fo/kk, a nskaga gh izdkj ds I hFkkua ea mDr I Hkh d{k&d{kka dh miyC/krk I fu"pr dh x; h gA dgy okpuky; , oafgyk v/; ki d d{k dh miyC/krk ds I UnHkZ ea v/; ki dka dh I dkj kRed ifrfo; kvka dk ifr"kr fuEu gA fo | r 0; oLFkk [ky dk e'ku] Qutbj dh miyC/krk] odfYir fo | r 0; oLFkk rFkk ia k/ku ds vUrxZr vkus okys I d k/kua dh miyC/krk ds ifr fLFkr nskaga gh izdkj ds I hFkkua ea I eku #i I s fuEu ik; h x; h gA iqrdky; I s I r'qV/kr 0; k[; k ds voykdu I s ; g fu'd'kz iklr gq fd I UnHkZ xhFkk , oaf'k{kk if=dkvk i kB; i qrdka dh miyC/krk I hFkkua ea , u-I h-Vh-bZ ds ekudku#i ugha gA euksoKku iz, kx"kyk] "k{kd rdudh iz, kx"kyk rFkk ba/ju/ dh I fo/kk ds I UnHkZ ea Lofoyki k'kr v/; ki d f'k{kk I hFkkua ds v/; ki dka us vi'kkdr I rskktud fLFkr crk; h gA tcf d foYkh; I gk; rk iklr I hFkkua ds fdl h Hkh f'k{kd us I hFkkua ea "k{kd rdudh iz, kx"kyk dh miyC/krk dks Lohdkj ugha fd; k gA Vh-oh-] vkqj gM iktDv] dh miyC/krk ds I UnHkZ ea Lofoyki k'kr I hFkkua ds v/; ki dka dh ifrfo; k dk ifr"kr foYkh; I gk; rk iklr v/; ki d f'k{kk I hFkkua ds v/; ki dka dh ifrfo; k ds ifr"kr I s vf/kd I r'qV ik; k x; k gA v/; ki d f'k{kk I hFkkua }kjk I pkfyr i f'k{k.k dk; ka ea xqkkRed I qkj gsrq I qkoka dks fyfi c) fd; k x; k gA

izrlouk %&

, u.I h.Vh.bZ v/; ki d f'k{kk I hFkkua dks ekU; rk n'as I s ydj muds fy, 'k{kd] Hkkrd] ekuoh; I d k/kua ds fy; s ekun. Mka dk fu/kkZ . k Hkh djrh gA rFkk I e; & I e; ij v/; ki d f'k{kk ea xqkkRed I qkj gsrq I hFkkua dks mi; ksch ; kst ukvka dks ykxw djus dk I qko Hkh

nsh gA Hkkrd I d k/kua ds vUrxZr fo | ky; Hkou] iqrdky;] iz, kx"kyk] [ky dk e'ku] Qutbj vkfn dks vko'; d ekuk x; k gA , u.I h.Vh.bZ fujh{k.k ds i'pkr-gh I hFkkua dks ekU; rk nsh gA fd I hFkkua ds ikl i; klr Hkkrd I d k/ku] ekuoh; I d k/ku rFkk 'k{kd I r'qV tS sey/Hkr I d k/ku miyC/k gA

orðku le; ea l Ei wZ mYkj inSk ea yxHkx
800 ch., M. v/; ki d f'k{kk l ðFkku l pkyr gks
jgs gð ftuea l s 98 l ðFkku foYkh; l gk; rk
iklr 'kSk 702 l ðFkku Lofoyk iks"kr izdkj ds
gð Loforriks"kr ,oa forrh; l gk; rk iklr
v/; ki d f'k{kk l ðFkkuka ea ,u.l h.Vh.bZ }kjk
fu/kkZjr l Hkh ekun.Mka dh rnyuk ds ek/; e l s
; g tkuus dk iz kl fd; k fd nkuka izdkj ds
l ðFkkuka ea v/; ; ujr~ Nk=k/; ki dka dh l arqV
ea fHkurk gS ; k l ekurka bu l ðFkkuka ea
if"kk.k dk; ðe ds l p#; i l s l pkyu grq
vko"; d l ð k/kuka dh miyC/krk vk; kstr
xfrfof/k; ka dk Lo#i rFkk muds l anHZ
Nk=k/; ki dka dh l arqV dks tkuus ds fy,
"kkskkFkhZ }kjk fMFQy grq fd; s x; s "kksk izU/k
dk vka"kd "kksk ii = ds : i ea iLrq fd; k
gð

v/; ; u fof/k %&

HkkSrd l ð k/kuka ds vlrxZ fo |ky; Hkou]
i qrdky;] iz l s' kkyk] [ky dk eñku] Qutp
vkfn dks vko"; d ekuk x; k gS ,oa Nk=k/; ki d
l arqV ekiuh ea vkadMka dks l dyu ds fy,
l fefyr fd; k x; k gð iLrq 'kksk ea mUkj
inSk ds 12 forrh; l gk; rk iklr ,oa 12
Loforriks"kr l ðFkkuka dks l fefyr fd; k x; k
gð

vkadMka l xg %&

vkadMka dk l dyu l = 2008&09 ea l Ei wZ
mYkj inSk l s dy 24 l ðFkkuka ¼2
Lofoyki kS"kr ,oa 12 foYkh; l gk; rk iklr ½ dk
p; u fd; k x; k gð iR; d l ðFkku l s 30&30
Nk=k/; ki dka dk p; u fd; k x; kA bl izdkj
dy 24 l ðFkkvka l s 720 Nk=k/; ki d U; kn'kZ ds
: i ea p; fur fd; s x; s gð v/; ; u ds fy,
Nk=k/; ki dka dh l arqV ekiu ds fy, "kS{k
xfrfof/k; ka dk ekiu djus grq LofufeZ

"Nk=k/; ki d l arqV ekiuh** dk iz l s fd; k
x; k gð 'kS{k xfrfof/k; ka ds vlrxZ HkkSrd
l ð k/kuka ds l anHZ ea eyHkur l fo/kk, a ¼23¼
i qrdky; ¼07¼ iz l s' kkyk ,oa 'kS{k midj.k
¼4¼ Nk= l gk; rk l fo/kkvk Nk=kokl rFkk
LVkQ vkokl ¼06½ fclnq/ka ij tkudkjh iklr
dh x; h gð

vkadMka dk 0; oLFki u %&

Nk=k/; ki d l arqV ekiuh ij Nk=k/; ki dka }kjk
iklr ifrfØ; kvka dks rhu fclnq/ka l ger]
vfuf"pr rFkk vl ger ds #i ea 0; oLFkr dj
iR; d fclnq ij iklr ifrfØ; kvka dks vkofRr ds
#i ea fy [kk x; k gð 'kS{k xfrfof/k; ka ds
vlrxZ Nk=k/; ki dka dh l arqV ekiu l s iklr
HkkSrd l ð k/kuka ds fclnq/ka ij iklr vkadMka dk
0; oLFki u fd; k x; kA vkadMka dk fo"ysk.k
l ka [; dh; fof/k; ka tS s ifr"kr] dkbZ LDok; j
vkfn l s iklr djus ds mijlur iklr fu'd'kka ds
ek/; e l s fuEkuq kj fu: fir fd; k x; k gð

**HkkSrd l ð k/kuka ds l anHZ ea Nk=k/; ki dka dh
l arqV ij iklr ifj.Me %&**

HkkSrd l ð k/kuka ¼eyHkur l fo/kk, &23]
i qrdky; &07] iz l s' kkyk ,oa 'kS{k
midj.k&14] Nk= l gk; rk l fo/kkvk Nk=kokl
rFkk LVkQ vkokl &06 fclnq ds l UnHZ ea iklr
ifj.kkeka l s Li"V gks jgk gS fd Nk=k/; ki dka dh
l arqV ea l kFkd vlrxZ ik; k x; k gð

**HkkSrd l ð k/kuka ds l UnHZ ea eyHkur l fo/kvka
ij iklr ifj.Me l kj.kh l ; k (i) ea iLrq
fd; stk jgsg&**

Íkj. h %i

Hórd í á kúlads í UnHZeayHr í f/klvads í HZeafóHku dFluk í j fórh; í gk; rk í Hr , oa
 LofóRrí k'kr v/; kí d f'kK í á Fkúads Ní=K; kí dladh í ríV í j í Hr í fj. Ne o fo"ysk. HEd fu'd'k&

d-u	dFlu	Í á Fku	Í ger	vfuf'pr	vl ger	; X	χ ²
1	Í á Fku ea d{k d{k dh í ; k i ; klr gð	fo. Í gk. Ák.	304 (84.4%)	12 (3.3%)	44 (12.2%)	360	0.5
		Lo. í "	305 (84.7%)	15 (4.2%)	40 (11.1%)	360	
		; X	609	27	84	720	
2	vfrfjDr d{k í eípr ek=k eami yC/k djk; s x; sgð	fo. Í gk. Ák.	244 (67.8%)	31 (8.6%)	85 (23.6%)	360	0.9
		Lo. í "	235 (65.3%)	38 (10.6%)	87 (24.2%)	360	
		; X	479	69	172	720	
3	Í ká dfrd dk; Øeláds vk; kst u grq Í Hkkxkj @ í Eeyu d{k mí yC/k gð	fo. Í gk. Ák.	274 (76.1%)	34 (9.4%)	52 (14.4%)	360	4.0
		Lo. í "	283 (78.6%)	20 (5.6%)	57 (15.8%)	360	
		; X	557	54	109	720	
4	Í á Fku ea eukóKku í z kx' kkyk dh 0; oLFkk dh xbZgð	fo. Í gk. Ák.	137 (38.1%)	86 (23.9%)	137 (38.1%)	360	13.1**
		Lo. í "	170 (47.2%)	50 (13.9%)	140 (38.9%)	360	
		; X	307	136	277	720	
5	Í á Fku }kjk , d vyx í z kkl í ud d{k dh 0; oLFkk í íuf'pr dh x; h gð	fo. Í gk. Ák.	208 (57.8%)	50 (13.9%)	102 (28.3%)	360	3.4
		Lo. í "	232 (64.4%)	41 (11.4%)	87 (24.2%)	360	
		; X	440	91	189	720	
6	dEí; Wj í z kx' kkyk dh mí yC/krk í íuf'pr dh x; h gð	fo. Í gk. Ák.	109 (30.3%)	57 (15.8%)	194 (53.9%)	360	8.3*
		Lo. í "	139 (38.6%)	65 (18.1%)	156 (43.3%)	360	
		; X	248	122	350	720	
7	vko'; d í puvka ds Í Eí sk. k grq ukéVI ckMZ dk mfpr í z kx gk'k gð	fo. Í gk. Ák.	285 (79.2%)	24 (6.7%)	51 (14.2%)	360	1.5
		Lo. í "	294 (81.7%)	19 (5.3%)	47 (13.1%)	360	
		; X	579	43	98	720	
8	í z kxkRed dk; ká dh fj í kV/ vkfn j [kus grq LVíj : e dh 0; oLFkk dh x; h gð	fo. Í gk. Ák.	222 (61.7%)	68 (18.9%)	70 (19.4%)	360	5.0
		Lo. í "	250 (69.4%)	51 (14.2%)	59 (16.4%)	360	
		; X	472	119	129	720	
9	f'k(kdka ds cBus grq , d í ; klr vkldj dk LVkQ : e Í á Fku ea mí yC/k gð	fo. Í gk. Ák.	301 (83.6%)	30 (8.3%)	29 (8.1%)	360	11.6**
		Lo. í "	311 (86.4%)	10 (2.8%)	39 (10.8%)	360	
		; X	612	40	68	720	

*0.05 Lrj í j í kFkí] **0.01 Lrj í j í kFkí]
 foál gláÁká ¾ fóRrh; í gk; rk í Hr í á Fku] Loái á ¾ LofóRrí k'kr í á Fku

• d{kk dh 0; oLFkk ds l UnHkZ ea foYkh; I gk; rk Áklr l hFkkuka ds 86-9 ifr'kr Nk=k/; ki d rFkk Lofouki kS"kr v/; ki d f'k{kk l hFkkuka ds 84-7 ifr'kr Nk=k/; ki d l UrqV gA d{kk&d{kka ds vfrfjDr e[; d{k dh miyC/krk ds LkUnHkZ ea foYkh; I gk; rk Áklr l hFkkuka ds 67-8 ifr'kr Nk=k/; ki d rFkk Lofouki kS"kr l hFkkuka ds 65-3 ifr'kr Nk=k/; ki d vfrfjDr d{kk&d{kka dh l hFkkuka }kjk 0; oLFkk l s l UrqV gA l hFkkuka }kjk eukfoKku iz; kx"kyk dh 0; oLFkk ds l mHkZ ea 38-1 ifr'kr Nk=k/; ki d forrh; I gk; rk iklr rFkk 47-2 ifr'kr Nk=k/; ki d Loforr ikS"kr l hFkkuka ds l arqV gA tcfD 38-1 ifr'kr Nk=k/; ki d rFkk 38-9 ifr'kr Nk=k/; ki d Øe"K% forriks"kr rFkk Loforr ikS"kr l hFkkuka ds Nk=k/; ki dka vl arqV ik; s x; A f'k{kdka ds cBus grq , d i; klr vdklj dk LVkQ : e l hFkkuka ea miyC/k gS rFkk d{k

dh 0; oLFkk Nk=k/; ki dka ds cBus grq i; klr LFkku , oa Quthpj dh 0; oLFkk izdk'k , oa gok dh mfr çCU/k] ukSVI cKkZ l Hkkxkj ; k l Eesy d{k] d{kk&d{kka dh 0; oLFkk ds l mHkZ ea vf/kdrj Nk=k/; ki d l arqV ik; s x; A

• l hFkkuka dh; Wj iz; kx"kyk ds l mHkZ ea 53-9 ifr'kr Nk=k/; ki d forriks"kr o 43-3 ifr'kr Nk=k/; ki d Loforr ikS"kr l hFkkuka ds Nk=k/; ki d vl arqV gA dpy 30-3 ifr'kr forriks"kr o 38-6 ifr'kr Loforr ikS"kr l hFkkuka ds Nk=k/; ki d gh l dkj kRed ifrfØ; k 0; Dr djrs gA l hFkkuka dh iz; kx"kyk vka dh l e[pr 0; oLFkk ds l mHkZ ea nksuka izdkj ds Nk=k/; ki dka dh l arqV ea vlurj gA l hFkkuka }kjk Nk=k/; ki dka grq miyC/k dj; s x; s dkeu : e] LVkj : e] izkl fud d{k ds LkUnHkZ ea l arqV dk ifr'kr yxHkx l eku gA

Hkrd l k/kulads vlurj ea iqrky; dsl mHZeaiDr ifj.Me & I kj.h %ii

Hkrd l k/kulads l mHZeaiDr iqrky; dsl mHZeafoklu dFkuk ij forrh; I gk; rk iDr , oa Loforr ikS"kr v/; ki d f'k{kk l hFkkuka ds Nk=k/; ki d l arqV ij iDr ifj.Me o fo"ysk kRed fu'd'kZ &

d-u-	dFlu	l hFkkuka	I ger	vfuf'pr	vl ger	; x	χ^2
1	iqrky; eavkus okyh ekf l d i = if=dk, adpy l tloV dsfy, gA	fo. I gk. Ák.	105 (29.2%)	70 (19.4%)	185 (51.4%)	360	13.7**
		Lo. i .	94 (26.1%)	39 (10.8%)	227 (63.1%)	360	
		; x	199	109	412	720	
2	iR; d fo"K; I s l EcfU/kr l UnHkZ xHfka dh 0; oLFkk Hkh mfrp ek=k ea dh x; h gA	fo. I gk. Ák.	231 (64.2%)	46 (12.8%)	83 (23.1%)	360	4.8
		Lo. i .	205 (56.9%)	47 (13.1%)	108 (30.0%)	360	
		; x	436	93	191	720	
3	l hFkkuka ds iqrky; es l ekpj & i =ka dh 0; oLFkk Hkh fu; fer : i l sdh x; h gA	fo. I gk. Ák.	261 (72.5%)	41 (11.4%)	58 (16.1%)	360	11.7**
		Lo. i .	299 (83.1%)	24 (6.7%)	37 (10.3%)	360	
		; x	560	65	95	720	
4	fofHku 'kksk if=dk, a o l e l kcf; d if=dk, a l hFkkuka ea	fo. I gk. Ák.	190 (52.8%)	76 (21.1%)	94 (26.1%)	360	4.5
		Lo. i .	170 (47.2%)	100 (27.8%)	90 (25.0%)	360	

	fu; fer : i lsvkrs gÅ	; X	360	176	184	720	
5	l hMh] Mhoh-Mh- rFkk ykbcjh vkfn dh Hkh 0; oLFkk i qrdky; ea dh x; h gÅ	fo. l gk. Åk.	72 (20.0%)	94 (26.1%)	194 (53.9%)	360	0.01
		Lo. i .	71 (19.7%)	94 (26.1%)	195 (54.2%)	360	
		; X	143	188	389	720	
6	i qrdky; dsv/; ; u d{k dk 'kkr okroj.k i <us ds fy, i fjr djrk gÅ	fo. l gk. Åk.	274 (76.1%)	37 (10.3%)	49 (13.6%)	360	8.0*
		Lo. i .	299 (83.1%)	18 (5.0%)	43 (11.9%)	360	
		; X	573	55	92	720	
7	i qrdky; ea fgluh o vaxsth nksuka Hkk"kkvka ea i qrdka dh l ; k l e fpr gÅ	fo. l gk. Åk.	210 (58.3%)	73 (20.3%)	77 (21.4%)	360	0.7
		Lo. i .	216 (60.0%)	64 (17.8%)	80 (22.2%)	360	
		; X	426	137	157	720	

*0.05 Lrj ij l kFkd] **0.01 Lrj ij l kFkd

foal gkÅkÅ ¼ foRrh; l gk; rk iklr l ÅFkk] Loai "Å ¼ Loforr i k'kr l ÅFku

- i qrdky; ea vkus okyh i =& if=dkvka l Ecu/kh 0; oLFkk ds LkmHKZ ea Lofoyki k'kr l ÅFkkuka ds 63-1 ifr'kr Nk=k/; ki d l arqV ik; s x; § tcf d foYkh; l gk; rk iklr l ÅFkkuka ds 51-4 ifr'kr Nk=k/; ki d gh mDr 0; oLFkk ds ifr l arqV 0; Dr dj jgs gÅ 'kSk 29-2 ifr'kr Nk=k/; ki d foYkh; l gk; rk iklr l ÅFkkuka ds rFkk 26-1 ifr'kr Nk=k/; ki d Lofoyki k'kr l ÅFkkuka ds ekf l d i =& if=dkvka dh i; kZrrk ds ifr vl arqV 0; Dr dj jgs gÅ n fud l ekpj i =ka dh i; kZrrk ds LkmHKZ ea foYkh; l gk; rk iklr rFkk Lofoyki k'kr l ÅFkkuka Nk=k/; ki d l arqV ik; s x; Å i qrdka dh 0; oLFkk ds LkmHKZ ea Lofoyki k'kr l ÅFkkuka ds 86-7 ifr'kr Nk=k/; ki d l arqV ik; s x; § tcf d foYkh; l gk; rk iklr l ÅFkkuka ds 73-1 ifr'kr Nk=k/; ki d mDr dFku ds l UnHKZ ea l arqV gÅ i qrdky; ea dS/ykax dh 0; oLFkk ds l UnHKZ ea l UrqV nksuka gh idkj ds l ÅFkkuka ds Nk=k/; ki dka dk ifr'kr Øe'k% 40-3 ifr'kr o 40-3 ifr'kr ik; h x; hÅ
- fofHku 'k\$kf.kd fo" k; ka l s l Ecfu/kr MhOohOI hO] l hOmHobD tujy] 'kSk i =& if=dkvka ds l UnHKZ

ea l ÅFkkuka ds vf/kdkak Nk=k/; ki d vl UrqV ik; s x; Å chO, MO Nk=k/; ki dka gsrq vvx i qrdky; dh 0; oLFkk ds l UnHKZ ea foYkh; l gk; rk iklr l ÅFkkuka ds 44-7 ifr'kr Nk=k/; ki d rFkk Lofoyki k'kr l ÅFkkuka ds 49-7 ifr'kr Nk=k/; ki d dk ekuuk gSfd l ÅFku us muds fy, vvx i qrdky; dh l qo/kk inku dh gS tcf d 49-7 ifr'kr Nk=k/; ki d foYkh; l gk; rk iklr l ÅFkkuka l s rFkk 46-1 ifr'kr Nk=k/; ki d Lofoyki k'kr l ÅFkkuka ds ekurs gSfd chO, MO gsrq vvx l s i qrdky; dh l qo/kk inku ugha dh x; h gÅ

- fglunh o vaxsth Hkk"kk ea miyC/k i qrdka ds l UnHKZ ea 58-3 ifr'kr Nk=k/; ki d foYkh; l gk; rk iklr ds rFkk 60-0 ifr'kr Nk=k/; ki d Lofoyki k'kr l ÅFkkuka ds l arqV gS 'kSk ea l s 21-4 ifr'kr Nk=k/; ki d foYkh; l gk; rk iklr l ÅFkkuka ds rFkk 22-2 ifr'kr Nk=k/; ki d Lofoyki k'kr l ÅFkkuka ds ekurs gSfd fglunh o vaxsth nksuka Hkk"kkvka ea i; kZr ek=k ea i qrdka miyC/k ugha gÅ

HWGrd I d k/kuads I UnHZ ea 'W(kd midj.k o I gk; d I lexh ij iMr ifj.Me I KJ.kh I d; k (iii) ea iLrq fd; stk jgsg&

I KJ.kh %iii

HWGrd I d k/kuads I UnHZ ea 'W(kd midj.k o I gk; d I lexh dsl mHZ eafofHku dFluakij foRrh; I gk; rk iMr ,oaLoforri k'kr v/; ki d f''k(k I hFkuads Nk=k/; ki d dh I rV ij iMr ifj.Me o fo''ysk WRed fu'd'kz&

d-u-	dflu	I hFku	I ger	vfuf'pr	vl ger	; x	X ²
1	I hFku dh n'; &J0; iz lxx'kkyk ea vk/kqud n'; &J0; mi dj.k i; klr ek=k eami yC/k gA	fo. I gk. Ak.	84 (23.3%)	101 (28.1%)	175 (48.6%)	360	7.5*
		Lo. i .	69 (19.2%)	135 (37.5%)	156 (43.3%)	360	
		; x	153	236	331	720	
2	d{k d{k ea vk/kqud f'k{k.k midj. kka t s vkaj gM i kst DVj] , y-l hMh- i kst DVj dh 0; oLFk dh x; h gA	fo. I gk. Ak.	110 (30.6%)	84 (23.3%)	166 (46.1%)	360	29.7**
		Lo. i .	154 (42.8%)	33 (9.2%)	173 (48.1%)	360	
		; x	264	117	339	720	
3	eukfoKku iz lxx'kkyk eami dj.k i; klr I d; k eami yC/k gA	fo. I gk. Ak.	99 (27.5%)	125 (34.7%)	136 (37.8%)	360	5.2
		Lo. i .	122 (33.9%)	100 (27.8%)	138 (38.3%)	360	
		; x	221	225	274	720	
4	iz lxx'kkyk eafu; fer iz lxxRed dk; Zgrq vko'; d mi dj.k mi yC/k gA	fo. I gk. Ak.	128 (35.6%)	113 (31.4%)	119 (33.1%)	360	0.4
		Lo. i .	136 (37.8%)	111 (30.8%)	113 (31.4%)	360	
		; x	264	224	232	720	
5	LhLFku eafokku iz lxx'kkyk ea vko'; d mi dj.k o inkFiz mfor ek=k eami yC/k gA	fo. I gk. Ak.	187 (51.9%)	87 (24.2%)	86 (23.9%)	360	1.4
		fo. I gk. Ak.	195 (54.2%)	92 (25.6%)	73 (20.3%)	360	
		; x	382	179	159	720	
6	LhLFku dh dEl; Wj iz lxx'kkyk eab.VjuV dh I fo/kk Hkh i nku dh x; h gA	fo. I gk. Ak.	122 (33.9%)	100 (27.8%)	138 (38.3%)	360	0.7
		Lo. i .	132 (36.7%)	92 (25.6%)	136 (37.8%)	360	
		; x	254	192	274	720	
7	d{k d{k ea ' ; kei VV o vU; d{kki; lxxh I lexh	fo. I gk. Ak.	326 (90.6%)	11 (3.1%)	23 (6.4%)	360	3.9
		Lo. i .	339 (94.2%)	9 (2.5%)	12 (3.3%)	360	
		; x	665	20	35	720	

*0.05 Lrj ij I kFkd] **0.01 Lrj ij I kFkd

foal gkaAka ¼ foRrh; I gk; rk i klr I hFku] Loai a ¼ Loforri i k'kr I hFku

- n' ; J0; iz lxx'kkyk eami dj. kka dh mi yC/krk ds ifr nksuka izdkj ds I hFkuka ds Nk=k/; ki d vl rV gA vk/kqud f'k{k.k mi dj. kka ds I UnHZ ea i klr ifj. ke n' kiz jgs gA fd foYkh; I gk; rk

iklr l hFkkuka ds dpy 30-6-1 Nk=k/; ki d gh mDr dFku l s l arqV gñ tcfD Lofoyk iks"kr l hFkkuka ds 42-8 ifr'kr Nk=k/; ki d l arqV ik; s x; A 'kSk 46-1 Nk=k/; ki d foYkh; l gk; rk iklr ds rFkk 48-1 ifr'kr Nk=k/; ki d Lofoyki ks"kr l hFkkuka ds vl arqV ik; s x; A eukfoKku ijh{k.k o midj.k dh miyC/krk ds l UnHkZ ea nksuka gh l hFkkuka ds Nk=k/; ki dka dh ifrfoD; k , d l eku gh foYkh; l gk; rk iklr l hFkkuka ds 27-5 ifr'kr Nk=k/; ki d l arqV , oa 34-7 ifr'kr Nk=k/; ki d vfuf'pr rFkk 37-8 ifr'kr Nk=k/; ki d mDr dFku ds ifr vl arqV gñ rc Lofoyki ks"kr l hFkkuka ds l arqV Nk=k/; ki dka dk ifr'kr 33-9] vfuf'pr Nk=k/; ki dka dk ifr'kr 27-8 rFkk vl arqV Nk=k/; ki dka dk ifr'kr 38-3 ifr'kr gs tks l eku u gksus ij l kFkZu vlurj dks ugha n' kZ-k gñ

- dk; kZtjko iz kx'kkykij dEI; Wj iz kx'kkyk ds l UnHkZ ea foYkh; l gk; rk iklr rFkk Lofoyki ks"kr l hFkkuka ds l arqV Nk=k/; ki dka dk ifr'kr fuEu gñ foKku iz kx'kkyk ea miyC/k midj.k o inkFkZ ds l UnHkZ ea 51-9 ifr'kr Nk=k/; ki d foYkh; l gk; rk iklr ds o 54-2 ifr'kr Nk=k/; ki d Lofoyki ks"kr l hFkkuka ds l arqV ik; s x; A ' ; keiVV dh miyC/krk , oa mi; kSxrk ds l UnHkZ ea nksuka gh izdkj ds l hFkkuka ds Nk=k/; ki d vR; f/kd l arqV ik; s x; sftudk ifr'kr 90-6 foYkh; l gk; rk iklr ea o 94-2 Lofoyki ks"kr l hFkkuka ea ik; k x; kA

Nk= l gk; rk l fp/kvlp Nk=lkl rFkk LVlQ vlkl ij idr ifj. ke l kj. kh l ; k (iv) ea ilrq fd; stk jgsg&

l kj. kh %iv

Nk= l gk; rk l fp/kvlp Nk=lkl rFkk LVlQ vlkl l skvads l mHZeafokhu dFkukij foRrh; l gk; rk idr , oa Lofor iks"kr v/; ki d f"Kk l hFkulads Nk=k/; ki dladh l arqV ij idr ifj. ke o fo"ysk. Red fu'd'kZ&

d-u-	dFlu	l hFku	l ger	vfuf'pr	vl ger	; 'x	χ^2
1	l UnHkZ xhFkka l s i kB; l kexh iklr djus grq QkV/kLVS/ dh l fo/kk miyC/k gñ	fo. l gk.	85 (23.6%)	84 (23.3%)	191 (53.1%)	360	16.1**
		Ák.	44 (12.2%)	91 (25.3%)	225 (62.5%)	360	
		; 'X	129	175	416	720	
2	l Hkh l fo/kk ; Dp Nk=lkl inku djrk gñ	fo. l gk.	124 (34.4%)	50 (13.9%)	186 (51.7%)	360	17.5**
		Ák.	178 (49.4%)	32 (8.9%)	150 (41.7%)	360	
		; 'X	302	82	336	720	
3	Nk=lkl eafctyh] i kuh , oa Hkstu dh l efpur 0; oLFk gñ	fo. l gk.	104 (28.9%)	76 (21.1%)	180 (50.0%)	360	14.3**
		Ák.	147 (40.8%)	48 (13.3%)	165 (45.8%)	360	
		; 'X	251	124	345	720	
4	l hFku jkjk foHkku ØhMk mi dj. kka o ØhMk LFky dh 0; oLFk dh x; h gñ	fo. l gk.	198 (55.0%)	51 (14.2%)	111 (30.8%)	360	19.8**
		Ák.	143 (39.7%)	51 (14.2%)	166 (46.1%)	360	
		; 'X	341	102	277	720	

5	I ðFkku ea LokLF; in Hkktu ; ðr tyiku xg dh 0; oLFkk dh x; h gð	fo. l gk. Ák.	98 (27.2%)	66 (18.3%)	196 (54.4%)	360	1.9
		Lo. i .	113 (31.4%)	68 (18.9%)	179 (49.7%)	360	
		; X	211	134	375	720	
6	I ðFkku ea cðl , oa Mkd?kj Hkh miyC/k gð	fo. l gk. Ák.	99 (27.5%)	64 (17.8%)	197 (54.7%)	360	21.2**
		Lo. i .	50 (13.9%)	66 (18.3%)	244 (67.8%)	360	
		; X	149	130	441	720	

*0.05 Lrj ij l kfkð] **0.01 Lrj ij l kfkð]

foál gkÁk ¼ foRrh; l gk; rk iklr l ðFkku] Loái ã ¼ Loforr i k'kr l ðFkku

- I ðFkku ea Qk/kðVð/ dh l ðo/kk ds l Ecu/k ea nksuks gh l ðFkkuka ds Nk=k/; ki dka us vf/kd vl arðV 0; Dr dh gð Nk=kohl dh l ðo/kk ds l UnHkZ ea nksuka gh izdkj ds l ðFkkuka ds Nk=k/; ki dka ea mDr dFku ds ifr udkj kRed nFVdksk gð fQj Hkh Lofuiki k'kr l ðFkkuka ds Nk=k/; ki d ds ifr vf/kd l arðV gð l ðFkku ds Nk=kohl ea fctyh] ikuh o Hkktu dh 0; oLFkk l s nksuka gh izdkj ds l ðFkkuka ds vf/kdkak Nk=k/; ki d vl arðV gð l ðFkku }kj k ØHMK LFky o ØHMK midj.k dh l ðo/kk ds l UnHkZ ea foúkh; l gk; rk iklr l ðFkkuka ea l arðV vf/kd gð
- I ðFkku ea cðl o Mkd?kj dh l ðo/kk ds l UnHkZ ea nksuka gh izdkj ds l ðFkkuka vl arðV Nk=k/; ki dka dk ifr'kr vf/kd gð ftlea foúkh; l gk; rk iklr l ðFkkuka ds 5-7 ifr'kr Nk=k/; ki d rFkk Lofuiki k'kr l ðFkkuka ds 6-8 ifr'kr Nk=k/; ki d 'krfey gð 0; k; ke , oa [ksydñ dh l ðo/kk ds l UnHkZ ea ifj. kkeka Li"V gð fd foúkh; l gk; rk iklr l ðFkkuka ea 4-5 ifr'kr Nk=k/; ki d rFkk Lofuiki k'kr l ðFkkuka ds 3-4 ifr'kr Nk=k/; ki d l dkj kRed ifrfØ; k 0; Dr djus okys Nk=k/; ki d gð foúkh; l gk; rk iklr l ðFkkuka ds 3-9 ifr'kr Nk=k/; ki d rFkk Lofuiki k'kr l ðFkkuka ds 3-2 ifr'kr Nk=k/; ki d udkj kRed ifrfØ; k 0; Dr djus okys gð

fu'd'kz % & Lofuiki k'kr , oa foYkh; l gk; rk iklr v/; ki d f"kk l ðFkkuka ea Hkktu l d k/kuka dh miyC/krk , oa Nk=k/; ki d l arðV ds l UnHkZ ea vkaðMka l s iklr ifj. kkeka ds vk/kkj ij fuEu fu'd'kz iklr gq & em/Hkur l ðo/kkva ds vlrxr gky] l feukj d{k] [ksy l kexh d{k] dEl; wj d{k] izkkukpk; Z d{k] i#k v/; ki d d{k] dk; k; ;] okpuky; d{k , oa l kexh d{k ds fo'k; ea nksuka gh izdkj ds l ðFkkuka ea mDr l Hkh d{k&d{kka dh miyC/krk l fuf"pr dh x; h gð døy okpuky; , oa efgyk v/; ki d d{k dh miyC/krk ds l UnHkZ ea Nk=k/; ki dka dh l dkj kRed ifrfØ; kvka dk ifr"kr fuEu gð fo|r 0; oLFkk] [ksy dk eñku] Quñpj dh miyC/krk] obfYir fo|r 0; oLFkk rFkk id k/ku ds vlrxr vkus okys l d k/kuka dh miyC/krk ds ifr fLFkr nksuka gh izdkj ds l ðFkkuka ea leku #i l s fuEu ik; h x; h gð

i ðrdky; l s mi; ksch 'kksk if=dkvk] "k{kð bul kbDyki hfM; k] cp l o] l UnHkZ xðFkk] l ekpkj i=ka , oa "kksk if=dkvka rFkk "k{kð b; j cp l æfu/kr 0; k[; k ds voykdu l s; g fu'd'kz iklr gq fd ikB; i ðrdka dh miyC/k dgy l ð; k ds l UnHkZ ea foYkh; l gk; rk iklr v/; ki d f"kk l ðFkkuka , oa Lofuiki k'kr l ðFkkuka ds v/; ki dka ds vuq kj muds l ðFkku ea , u-l h-Vh-bZ ds ekudku#i i ðrda miyC/k ugha gð

euksoKku iz sxx"kyk] "k{k{kd rduhdh
iz sxx"kyk rFkk bā/juſ/ dh I ſo/kk ds I UnHkZ ea
Lofoyki kſ'kr v/; ki d f"kk I ſ.Fkkuka ds
Nk=k/; ki dka us viſkkr I arsktud fLFkr
crk; h gſ tcf d foYkh; I gk; rk ikr I ſ.Fkku
ds fdl h Hkh f"kk{kd us I ſ.Fkku ea "k{k{kd
rduhdh iz sxx"kyk dh miyC/krk dks Lohdkj
ugha fd; k gſ dEI; Wj] pKV] ekufp=] iktſDVj
ds I ECU/k ea Lofoyki kſ'kr , oa foYkh; I gk; rk
ikr v/; ki d f"kk I ſ.Fkkuka ds Nk=k/; ki dka I s
ikr ifrfØ; k dk ifr"kr I ſ.Fkkuka ea mDr
midj .kka dh miyC/krk dks n"kkz jgk gſ tcf d
jſM; kſ , ElyhQk; j] ekbØk dksi dh miyC/krk
ds I ECU/k ea foYkh; I gk; rk ikr , oa
Lofoyki kſ'kr v/; ki d f"kk I ſ.Fkkuka ds I Hkh
v/; ki dka us Lohdkj fd; k fd mDr midj .k
I ſ.Fkku ea miyC/krk ugha gſ efgyk Nk=kokl]
izkkukpk; Z vkokl] f"kk{kd vkokl] iz'kkI fud
depkjh vkokl dh I eſpr 0; oLFkk ds I UnHkZ
ea foYkh; I gk; rk ikr v/; ki d f"kk I ſ.Fkkuka
dh fLFkr , u-l h-Vh-bZ ds ekudka ds vu#i
ugha ik; h x; hA Nk=kokl , oa vkokl dh I ſo/kk
I ſ.Fkku }kjk inku fd; s tkus ds I UnHkZ ea nksuka
gh izdkj ds I ſ.Fkkuka ds v/; ki dka us I ſ.Fkkuka
dh fLFkr dks , u-l h-Vh-bZ ds ekun.Mka ds
ifrdiy crk; k gſ
Hkkſrd I ā k/kuka ds I anHkZ ea foHku v/; ; uka ea
Nk=k/; ki d I rſV o vU; fu'd'kz orēku
v/; ; u ds fu'd'kz dh iſV dſrs gſ fl g
1/2006½ us BLofoſki kſ'kr , oa foſkh; I gk; rk
ikr v/; ki d f"kk I ſ.Fkkuka ea Hkkſrd , oa
ekuoh; I ā k/kuka dk v/; ; uP 'kh'kz ds
vſrxr ik; k fd nksuka izdkj ds I ſ.Fkkuka ea
Hkkſrd I ā k/ku tſ s ikpk; Z d{k] dk; kſy;]
okpuky;] iſrdky; vkfn dh nſV I s dkbZ
I kſkz vſrj ugha gſ nkl 1/1985½ us B, s
buok.Vhs'ku bu Vwfn MoyiesV vkſ Vhpj
, tſſ'ku iſkte bu mMh kP 'kh'kz ds

vſrxr v/; ; u ea ik; k fd vf/kdk" futh
f"kk{kd if"kk{k.k I ſ.Fkku [kſyus dh ij .kk
vkſkz ykhk Fkk rFkk iſj mMh k jkT; ea
Hkkſrd I ā k/ku ttj] vi; kſr f"kk{kd] xqorRk
ghu f"kk{k] nſk iwſz vH; kl f"kk{k.k dk; Øe
; ſr egkfo|ky; ka dh ck<+ I h vk x; h gſ
fl ugk 1/1982½ us Bboſyq fVo LVMh vkQ Vhpj
, tſſ'ku bu fcgkjP 'kh'kz ds vſrxr v/; ; u
ea ik; k fd 77 ifr'kr I ſ.Fkkuka ds ikl vius
Hkou ugha Fkſ rFkk ekuoh; I ā k/kuka dh fLFkr
Hkh cgſ vPNh ugha FkhA
fM; ks 1/1985½ us "Vw LVMh fn iſDVdy iſkte
vnj nſ iſDV I Vhſpax bu Vhpj , tſſ'ku
bā.VhV; W** "kh'kz ds vſrxr v/; ; u fd; k
vkſ fu'd'kz Lo: i crk; k fd vf/kdkk
Nk=k/; ki dka us Lohdkj fd; k fd I ā k/kuka ds
vHko ds dkj .k iz sxxkRed dk; kā ds mnſ; ka
dks ikr djuk I Etko ugha gſrk gſ egrk
1/1980½ us BboſDVoud vkſ Vhpj Vſuak
iſkteP 'kh'kz ds vſrxr v/; ; u ea ik; k fd
vf/kdkk egkfo|ky; Hkkſrd I ā k/kuka dh nſV
I s I arsktud fLFkr ea ugha FkA nſ 1/1981½ us
Bv dEiſſVo LVMh vkſ I dſMjh Vhpj
, tſſ'ku bu e/; inſ'k , .M egkſV P "kh'kz
ds vſrxr ik; k fd nksuka jkT; ka dh f"kk{k.k ea
vl arsktud fLFkr nſkus dks feyhA ; kno
1/1980½ us vius fu'd'kz ea ik; k fd gfj; k.k
jkT; ds f"kk{kd f"kk{k I ſ.Fkku gfj; k.k jkT; dh
vko'; drk ds vuq i ugha gſ vkſ 60 ifr'kr
I ſ.Fkku fo'fo|ky; }kjk fu'kkzr ekun.Mka
dks iſj ugha dſrs gſ ckcw 1/1986½ {k-h; f"kk{k.k
dkſst] eſj ds v/; ; u dh eq; fu'd'kz ea
vf/kdkk Nk=k/; ki dka us RCE }kjk inku dh
tk jgh fo'k; oLrq ij I eku fopkj izdV fd; s
doy dſ f"kk{kd gh RCE }kjk rſkj fd; s
x; s if"kk{k.k I lexh vkſ I gk; rk ds ckſ ea
tkurs gſ

I qto %&

I hFkkuka ea I d k/kuka dh miyC/krk dks I quf"pr djus gsrq vq c; kl fd; s tkus dh vko"; drk gS rkd f"kk{k.k dk; Zekuoh; I d k/kuka ds vHkko ea iHkfor u gkA v/; ki d f"kk{k I hFkkuka dh iR; d "k{k{k I = ea "k{k{k i'kk I u ¼ u-l h-Vh- bZ }jkj fujh{k.k vko"; d fd; k tkuk pkfg, rkd I hFkku Hkkrd I d k/kuka dh miyC/krk I quf"pr djus ds ifr yki jokgh u fn[kk, A

v/; ; u dh ifjl hek, a%&

"k{k i i = ea MhfQy "k{k v/; ; u ds Nk=k/; ki dka dh I rfv dk ryukRed v/; ; u ds Hkkrd I d k/kuka ds I UnHkZ ea I cA/kr vkA/Mka , oa fu'd'kka dks gh I f{kr : i ea iLr fd; k x; k gA I hFkkuka ea v/; ; ujr Nk=k/; ki dka dh I rfv ds v/; ; u rd ifjl hfer gS bl ea izdkdk v/; ki dka ds I rfv dk v/; ; u I fefyr ugha gA

I mHk I ph&

- 1 dVkfj; k] I gUnz ¼2003½ v/; ki d f"kk{k ea xqkorrk akl - ifji{; U; w k] vad 3]
- 2 Vhpj , tpsku dshdye&, Ye odZ ¼1988½ ubz fnYyh %jkVh; v/; ki d f"kk{k ifj'kn A
- 3 Vhpj , tpsku FkmMLVd ekM- ¼1990½ ubz fnYyh %jkVh; v/; ki d f"kk{k ifj'kn A
- 4 nkl] tD- ¼1983&88½ , u blolVhxsku bu Vw fn MoyiesV vkQ Vhpj , tpsku ixske bu mMH k - cp], e0-ch0- Qk{kZ I oZ vkQ fjl pZ bu , tpsku] , u-l h-bZvkj-Vh-
- 5 n uskuy dkmal y Qkj Vhpj , tpsku , DV- ¼1993½ ubz fnYyh %jkVh; v/; ki d f"kk{k ifj'kn
- 6 nq; Vh0 ch0- ¼1978&83½ , dEijfto LVMh vkQ I dsMjh Vhpj , tpsku bu e/; insk , .M egjkV² cp], e0-ch0- FkMZ I oZ vkQ fjl pZ bu , tpsku] , u-l h-bZvkj-Vh-
- 7 fm; k; Mh0, I 0] ¼1983&88½ Vw LVMh n iDVhdy ixske vnj nS iSDVI Vhfpak bu Vhpj , tpsku blVhV; wku , d "k{k ubz fnYyh % Qk{kZ I oZ vkQ fjl pZ bu , tpsku]
- 8 Vhpj , tpsku iMlyEI , .M iLiSDVo] , u , ikp isj- ¼1976½ ubz fnYyh %jkVh; "k{k{k vud akku , oa if"kk{k ifj'kn A
- 9 uskuy dshdye vkW Vhpj , tpsku- ¼1978½ ubz fnYyh %jkVh; v/; ki d f"kk{k ifj'kn A
- 10 Ckcw ¼1986½ , DI sVd] vos jus , .M bEiDV vkQ vkjOVhObD ¼eS ij½ ixske- "k{k QkZ I oZ vkQ fjl pZ bu , tpsku] ¼1983&88½ okY; e 1&2
- 11 fl g , e0- ¼2006½ Loforiks'kr , oa forrh; I gk; rk i kr v/; ki d f"kk{k I hFkkuka ea Hkkrd , oa ekuoh; I d k/kuka dk v/; ; u- , d y?kq "k{k bykgkcn% bykgkcn fo' ofo | ky;
- 12 fl Ugk] i h0- ¼1978&83½ , u boY; qfvo LVMh vkQ Vhpj , tpsku bu fcgkj-cp], e-ch- FkMZ I oZ vkQ fjl pZ bu , tpsku] , u0-l h0-bD-vkj0-Vh-
- 13 f"kk{k vud akku dk ikpok I oZ k.k- ¼1988&92½ ¼I Eke I d j.k½ fodkl izdk"ku fnYyh %jkVh; "k{k{k vud akku , oa if"kk{k ifj'kn
- 14 ; kno] Mh- Mh- ¼1980½ fn fØVdy LVMh vkQ Vhpj , tpsku bu fn LVV vkQ gfj; k.k , .M bV dEijhtu fon nS vkQ CIE fnYyh , .M RCE vtej